

ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ

ΕΤΟΣ 9ον - ΑΡΙΘΜ. 181

15 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1978

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΣ

- "Ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῆς Τρομοκρατίας"; ὁμιλία τοῦ σεβ. Μητροπολίτου Χαλκηδόνος κ. Μελίτωνος..... 2
- Συνέντευξις τοῦ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Μόσχας κ. Ποιμένου..... 7
- Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν..... 8
- Ὁ νέος προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας..... 9

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

- "Ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἰς τὴν θ. Εὐχαριστίαν" ; ἀπόψεις ἐκ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Friedwald.....10
- "Διάλογος Ἀγγλικανῶν - Ὁρθοδόξων" (Λονδῖνον, SPCK, 1977).....12

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....13

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ
ΤÉΛÉGR. ORTHODOXIA-GENÈVE * TÉL. (022) 58 16 29 * 37, CHEMIN DE CHAMBÉSY, 1292 CHAMBÉSY-GENÈVE, SUISSE

Ἡ Ἐπίσκεψις ἐπιδιώκει νὰ ενημερῶν τὸν ἀναγνώστη τῆς περὶ τῆς ζωῆς τῶν Ἐκκλησιῶν. Δὲν φέρει εὐθύνην διὰ τὰς ἀπόψεις τὰς ἐκφραζομένας εἰς τὰς δημοσιευόμενας εἰδήσεις. Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευσις τοῦ περιεχομένου τοῦ Δελτίου μὲ ἀπλήν ἐνδειξὴν τῆς προελεύσεως.

ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΣ

- "Η στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῆς Τρομοκρατίας":
ὁμιλία τοῦ σεβ. Μητροπολίτου Χαλκηδόνος κ. Μελίτωνος.

Ὅμιλῶν κατὰ τὴν πρό τῶν Χριστουγέννων Κυριακὴν, 18 Δεκεμβρίου 1977, ἐνώπιον πυκνοῦ ἐκκλησιάσματος εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν τῶν Ἀθηνῶν, ὁ σεβ. Μητροπολίτης Γέρων Χαλκηδόνος κ. Μελίτων ἀνέπτυξε τὸ θέμα : "Ἀναρχία-Τρομοκρατία-Ἀεροπειρατεία καὶ ἡ Ἐκκλησία".

Λαμβάνων ὡς ἀφορμὴν τοῦ λόγου του τὴν εὐαγγελικὴν περικοπὴν τῆς ἡμέρας καὶ τὸ ἐν Ματθ. 20,28 ὅτι ὁ Ἰ. Χριστὸς εἶναι "λύτρον ἀντὶ πολλῶν", παρετήρησε :

"Τὴν λέξιν αὕτη "λύτρα" ἀντίκρου στό χριστουγεννιάτικο δένδρο καὶ τὸν χριστουγεννιάτικο εὐδαινομισμὸ μας τὴν προβάλλει καὶ τὴν ἐπαναφέρει συνεχῶς αὕτη τὴν ὥρα ἡ ὥμοτης, πού δέν μπορούμε καὶ δέν ἐπιτρέπεται νά τὴν παραβλέψουμε.

Λύτρα ζητοῦν οἱ ἀναρχικοί, οἱ τρομοκράται, οἱ ἀεροπειραταί.

Αὐτὸ εἶναι τὸ συγκλονιστικὸ θέμα τοῦ χρόνου πού φεύγει καὶ ἴσως νά εἶναι μέ ὀξύτερη μορφή τὸ θέμα πού θά ἀπασχολήσῃ τὸ ἔτος 1978 πού ἔρχεται."

Ἐρχόμενος, ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἀνάλυσιν τοῦ προβλήματος εἶπεν :

"Ἡ πιὸ εὐκόλη φυγὴ ἀπὸ τὸ πρόβλημα εἶναι νά ἐπιρρίψουμε ὅλες τὶς εὐθύνες καὶ ὅλες τὶς κατάρεις εἰς τοὺς ἀναρχικούς, τοὺς τρομοκράτας καὶ τοὺς ἀεροπειρατάς. Καὶ ἡ πιὸ πρακτικὴ ἀντιμετώπισις τῆς δυναμικῆς αὐτῆς βίας εἶναι ἡ μέ κάθε τρόπο ὀργάνωσις μιᾶς ἑξ ἑσῶ καὶ πλέον δυναμικῆς ἀντιβίας. Καὶ ἐδῶ τίθεται τὸ ἐρώτημα. Καὶ τίθεται παγκόσμια. Εἶναι αὕτη λύσις; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, ὄχι, μόνον προσωπικὴ δική μου, ἀλλὰ μία ἀπάντησις πού βγαίνει ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τὴν κρίσι ὑπευθύνων καὶ ἐνὸς μέρους τῆς διεθνοῦς γνώμης, εἶναι ὄχι..."

... Οί άναρχικοί, οί τρομοκράται καί οί άεροπειραταί είναι οί μόνοι όπεύθυνοι αύτοϋ τοϋ παγκοσμίου φαινομένου τής βίας; Σας λέγω όχι. 'Ημείς όλοι εζμεθα οί συνυπεύθυνοι. Σέ βαθύτερη άνάλυσι είναι όπεύθυνος ό μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τεχνολογικός καί εόδαιμονιστικός πολιτισμός μας.

Δέν άρνούμαι ότι τό παγκόσμιο αύτό φαινόμενο τής βίας πηγάζει από τρεΐς κατηγορίες:

α) από έγκληματικές φύσεις τοϋ κοινοϋ ποινικού δικαίου - καί έδω σαν χριστιανός 'Επίσκοπος πρέπει άμέσως νά προσθέσω ότι δέν ήμποροϋμε εύκολα νά χαρακτηρίσωμε ένα σαν έγκληματία ή σαν έγκληματική φύσι άν δέν έξετάσωμε πρώτα τό βάρος τής κληρονομικότητος καί τήν εόθύνη τοϋ περιβάλλοντός του - .

β) από πρόσωπα πού ένεργοϋν κινούμενα, είτε από άνώνυμες σκοτεινές δυνάμεις, είτε για ώρισμένους πολιτικούς σκοπούς. Καί

γ) από ένα μεγάλο πλήθος νέων άγοριών καί κοριτσιών, πού είναι τά θύματα τών δύο πρώτων κατηγοριών, αλλά περισσότερο δικά μας θύματα, γιατί σ'αύτά τά παιδιά δέν δώσαμε έδωδη, ούτε χριστιανικά, ούτε άνθρωπιστικά. Τά άφήσαμε μέσα σ'ένα μεγάλο κενό, έρμαια τής κάθε ιδέας, τής κάθε δημαγωγίας, έρμαια τοϋ διαβόλου. 'Ημεΐς περιωρίσαμε όλο τό κατηχητικό μας έργο, όλη τήν έεροποστολή μας σ'ένα πτωχό έπαρχιωτισμό, πού τόν συνδυάσαμε, δυστυχώς, μέ εύτελέστατα πνευματικά καί έκκλησιαστικά συμφέροντα."

Καί έσυνέχισεν: " 'Αδελφοί μου, λοιπόν, αύτή είναι ή έμπράγματη διαπίστωσις καί διάγνωσις. Παραμελήσαμε όλοι μας τά παιδιά μας. Τά άφήσαμε μόνα τους, χωρίς κατανόησι, χωρίς πλησιασμό από μέρος μας, χωρίς θεανθρώπινη μεταχείρισι. 'Απέναντι σ'αύτά τά παιδιά συμπεριωερθήκαμε άύστηρότερα από τόν 'Ιεχωβά. Καί έτσι τά ώδηγήσαμε, βέβαια χωρίς νά τό θέλουμε, από έλλειψι έπαφής μας μέ τήν πραγματικότητα, από έωσφορικό πνευματικό έγωΐσμό, καί σέ τελευταία άνάλυσι -πρέπει νά τό όμολογήσουμε επί τέλους- από ένα κίνητρο άύτοαμύνης μας ως πνευματικών ώδηγών, άφήσαμε λέγω αύτή τήν μεγάλη μάζα τών παιδιών, πού καλύπτουν μέ τήν συμπάθειά τους τήν άναρχία, τήν τρομοκρατία καί τήν άεροπειρατεία στα διάφορα γεωγραφικά πλάτη τής γής εις τό έλεος τών έγκλημα-

τιών και των σκοτεινών δυνάμεων ή των άρισμένων πολιτικών σκοπών και επιδιώξεων.

"Έτσι με δική μας συνυπευθυνότητα αυτή την ώρα τήν υστάτη έμφανίζεται ενώπιόν μας αυτός ο φοβερός φαύλος κύκλος βίας-άντιβίας".

Έξετάζων έν συνέχεια τό όλον θέμα υπό τό φως των Χριστουγέννων ειπεν: " Αυτή την μεθαιριανή ειδικευακή για μας νύκτα των Χριστουγέννων, γύρω από την γραφική εικόνα της Βηθλεέμ και τό Βρόχος Ίησοϋ, όπως λέγει ή Γραφική παράδοσις, ο Ήρώδης έσφαξε δεκατέσσαρες χιλιάδες παιδιά, δηήρους, σαν λύτρα άπέναντι σ'Αυτόν πού έρχόταν σαν "λύτρον αντί πολλών".

Ο Ήρώδης δέν ήταν άναρχικός, ούτε τρομοκράτης, ούτε πειρατής υπό ολανδήποτε μορφήν. Ο Ήρώδης ήτο ή Αρχή, ή Έξουσία. Όμως στην τελευταία άνάλυσί του ήταν ή άναρχία της Αρχής. Καί έτσι, πολλές φορές, στην ιστορία ή άναρχία της Αρχής γίνεται ή αρχή της άναρχίας.

Είς τό σημείον αυτό συναντώνται ή υπευθυνότης μας με την άνευθυνότητα των άναρχικών. Καί έπειτα πρέπει νά προσθέσω και νά πώ άκόμη κάτι άλλο- γιατί δέν είναι τόσοσ άπλοϋν όσον νομίζουμε τό θέμα-.

Τά άναρχικά παιδιά, αυτά πού στηρίζουν τούς έγκληματίες και τά όργανα των σκοτεινών δυνάμεων και των άρισμένων πολιτικών επιδιώξεων, ζητοϋν μιά χαρά στην ζωή τους, χαρά την όποία δέν έδωσαν ούτε οι κατηχητικές όργανώσεις μας, ούτε ή τεχνολογία και ο εύδαιμονισμός της έποχής μας. Γι'αυτό προσέφυγαν στην χαρά της καταστροφής, στην Νερώνειο χαρά της καταστροφής. Είναι κι'αυτή, αντικειμενικά, ένα είδος χαράς, ένα υποκατάτατο της χαράς. Βέβαια δέν είναι ή χαρά της τόλμης και του θάρρους. Είναι ή χαρά της δειλίας πού στά λαμπερά μάτια της νεότητος γίνεται και θεωρείται χαρά θάρρους. Στην τελευταία της άνάλυσι είναι χαρά δειλίας, ή χαρά της καταστροφής. Έπειτα δέν πρέπει νά λησμονοϋμε μιά άλλη άλήθεια,

ὅτι ὅλη αὐτή ἡ ἀναρχικὴ νεολαία ξεύρετε ὅτι εἶναι λυτρωμένη ἀπὸ τὸ ψέμα; Δέν ψεύδεται, "Ὅχι, σᾶς παρακαλῶ νά προσέξωμε αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ ἀναρχικὴ νεολαία δέν ψεύδεται. Δέν ἰσχυρίζεται. Εἶναι αὐτὴ πού εἶναι μέχρι θανάτου. Καί σᾶς παρακαλῶ νά προσέξωμε κάτι ἄλλο, ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ δέν εἶναι τυχαῖα πρόσωπα, ἀλλὰ εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ἕνα εἶδος νεομαρτύρων γιὰ ἕνα ἰδεῶδες, ἔστω καταστροφικὸ καί ἀπάνθρωπο. Γιὰ ἕνα τέτοιο ἰδεῶδες, πού ἀπὸ δικὴ μας παραμέλησι καί ἐπειδὴ δέν τοὺς δώσαμε τὸ ὀρθὸ ἰδεῶδες, τοὺς ἀφήσαμε, ἀφήσαμε τὰ παιδιὰ αὐτὰ στὰ χέρια τοῦ μηδενισμοῦ.

Καί τώρα θά μοῦ πῆτε, ἴσως, ἀγαπητοί μου ἀδελφοί, καλὴ, ἴσως, αὐτὴ ἡ ἀνατομία, καλὴ ἡ διάγνωσις, καλὴ ἡ ὅλη θεωρία τῆς ὑποθέσεως. Εἴμαστε χορτασμένοι ἀπὸ θεωρίες καί ἀπὸ ἰδέες πού δέν λύουν τὰ προβλήματα, ἀλλὰ τὰ διαιωνίζουν στὸ στάδιο μιᾶς θεωρητικῆς συζητήσεως χωρὶς πρακτικὴ ὠφέλεια. Καί ἀμέσως, θά μέ ρωτήσετε, καί θά πρέπει νά μέ ρωτήσετε, ἔχετε σάν ἐπίλογο κάτι πρακτικὸ νά μᾶς πῆτε,

Λοιπόν, σᾶς λέγω, ἀδελφοί μου, ναί, ἔχω νά σᾶς πῶ κάτι πρακτικὸ.

"Ἄλλωστε πρὶν ξεκινήσω δι' αὐτὸ τὸ σημερινὸ μου κήρυγμα δούλεψα γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ καί ἐνεργὸ καί πρακτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς ἀναρχίας, τῆς τρομοκρατίας καί τῆς ἀεροπειρατείας ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ καί γενικώτερα πνευματικὴ πλευρά.

Καί ἐξηγοῦμαι; Ὅταν εἶδα ὅτι ἀντίκρου σ' αὐτὸ τὸ παγκόσμιον καυτὸ καί φοβερὸ πρόβλημα δέν ἔχει πάρει ὡς αὐτὴ τὴν στιγμὴ καμμιά θέσι ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία γενικὰ, μέσα στὴν ταπεινὴ εὐθύνη μου σάν ποιμένος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καί μάλιστα ποιμένος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πού συλλαμβάνει τὰ μηνύματα τῶν καιρῶν, καί σάν Μητέρα Ἐκκλησία συνεχῶς ἐνανθρωπίζεται μέ τὸν Κύριό της κάθε Χριστοῦγεννα, ἀπὸ ἀγάπη καί γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, νόμισα ὅτι εἶχα χρέος νά θέσω ἐνώπιον τῆς Χριστιανώσυνης, τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καί ὄλων τῶν ἀνθρώπων καλῆς θελήσεως τὸ πρόβλημα, καί τὴν

εθύνη μας απέναντι στό πρόβλημα. 'Αλλά δέν περιορίστηκα εἰς αὐτό. Προχώρησα στά πρακτικώτερα καί πρότεινα σέ τρεῖς ἀνεγνωρισμένες πνευματικές προσωπικότητες, μιά ὀρθόδοξη, μιά ρωμαιοκαθολική καί μιά προτεσταντική νά ἀποτελέσουν σέ συνεργασία μαζί μου τόν πρῶτο πυρῆνα, μέ τήν προσθήκη τριῶν μεγάλων πνευματικῶν προσωπικοτήτων ἀπό τόν ἰσλαμικό, τόν λουδαϊκό καί τόν βουδδιστικό κόσμο, ἐπαναλαμβάνω νά ἀποτελέσουν τόν πρῶτο πυρῆνα ἑνός κέντρου νέου εἰδους διαδερσκει-ακῆς ἱεραποστολῆς, οὔτε ἐναντίον, οὔτε ὑπέρ τῆς βίας καί τῆς ἀντιβίας, ἀλλά μιά ἱεραποστολή, ὅπως εἶπα καί ὠρισα προηγουμένως, "ἀ-βίας", σάν ἔξοδο ἀπό τόν φαῦλο κύκλο μέσα στόν ὁποῖο κυλιέται σήμερα ὁ κόσμος.

'Ἐλπίζω καί εὐχομαι ὅτι τό σχέδιο αὐτό θά πραγματοποιηθῆ. "Ἐνα ὀρθόδοξο χριστιανικό σχέδιο ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς ἀναρχίας, τῆς τρομοκρατίας καί τῆς ἀεροπειρατείας".

Καί κατέληξεν; "Εἶναι στιγμή πού πρέπει νά κλείσω τήν ὁμιλία μου. Καί τήν στιγμή αὐτή ἀναγγέλλοντας στόν κόσμο τό χριστουγεννιάτικο μήνυμα τῆς εἰρήνης καί τῆς εὐδοκίας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, στέλλω πρὸς ὅλους τοὺς ἀναρχικούς, τοὺς τρομοκράτας καί τοὺς ἀεροπειρατάς ὅλου τοῦ κόσμου τό σπουδαῖο χριστουγεννιάτικο μήνυμα, ὅτι ὁ Χριστός ἐνανθρωπίζεται γιά μιά ἀκόμη φορά καί ἐρχεται αὐτή τήν φορά καί γιά τόν ἀναρχικό, τόν τρομοκράτη, τόν ἀεροπειρατή. Δεύτερον, κάμω μιά παγκόσμια ἐκκλησι πρὸς ὅλους τοὺς ἀναρχικούς, τοὺς τρομοκράτας καί τοὺς ἀεροπειρατάς ὅλου τοῦ κόσμου νά κάμουν, κάτω ἀπό τό φῶς τῆς ἀνθρωπίνης κατανοήσεως τοῦ θεοῦ, πού ἀδύναμος ἀπειλεῖται ἀπό τόν Ἡρώδη στήν Βηθλέεμ, μιά χριστουγεννιάτικη ἐκεχειρία. Δηλαδή, συγκεκριμένα, καλῶ ὅλους τοὺς ἀναρχικούς, τοὺς τρομοκράτας καί τοὺς ἀεροπειρατάς νά ἀπολύσουν τοὺς ὀμήρους των, νά μὴ ζητήσουν λύτρα, καί νά δεχθοῦν τόν Χριστόν ὡς "λύτρον ἀντί πολλῶν" (Ματθ. 20,28)".

- Συνέντευξις τοῦ Πατριάρχου Μόσχας κ. Ποιμένου.

Εἰς τό τεῦχος του τῆς 5 Δεκεμβρίου 1977 τό "Πληροφοριακόν Δελτίον" τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας δημοσιεύει τό κείμενον συνεντεύξεως τήν ὁποίαν ἔδωσεν ὁ Πατριάρχης Μόσχας κ. Ποιμήν εἰς τόν ἀνταποκριτὴν τῆς ἑφημερίδος "Freie Welt".

Εἰς ἐρώτησιν τοῦ ἀνταποκριτοῦ πῶς ἡ Ρωσικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐπιτυγχάνει νά συνδυάσῃ τήν πίστιν εἰς τήν παράδοσίν της πρός τήν εὐσυνείδητον δραστηριότητα αὐτῆς χάριν τῆς ἀναπτύξεως τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας, ὁ Ρῶσος Πατριάρχης ἀπήντησεν: "Ἡ Ρωσικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία περιλαμβάνει τό μεγαλύτερον μέρος τοῦ πιστεύοντος πληθυσμοῦ τῆς Σοβ. Ἐνώσεως. Εἰς τήν θρησκευτικὴν των ζωὴν τὰ τέκνα τῆς Ρωσικῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὰ ἐμπεριεχόμενα εἰς τό Εὐαγγέλιον ὑπὸ τὴν μορφήν τήν ὁποίαν ταῦτα προσέλαβον κατὰ τὴν διάρκειαν 2.000 ἐτῶν σχεδόν Ὀρθοδοξίας. Εἰς τὰς δημοσίας δραστηριότητάς των ἀφ' ἑτέρου καὶ τὴν ἐργασίαν των οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ τῆς χώρας μας, ὡς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι πιστοὶ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, ἀκολουθοῦν τὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα διεκηρύχθησαν πρό 60 ἐτῶν, ὅταν τό σοβιετικόν καθεστῶς ἐπεκράτησεν ἐν Ρωσίᾳ καί, διὰ τῆς ἀφιλοκεροῦς ἐργασίας τοῦ λαοῦ μας, κατέστησε τὴν χώραν μας μίαν δύναμιν ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἀναπτύξεως καὶ εὐημερίας. Νομίζομεν ὅτι τοιαῦται ἐπιδιώξεις τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας ὡς: εὐημερία ὅλων τῶν λαῶν καὶ εἰρήνη ἐπὶ τῆς γῆς ἐναρμονίζονται πολὺ καλά μὲ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν.

Ἀπὸ νομικῆς ἐπόψεως, τόσον ἡ θρησκευτικὴ ὅσον καὶ ἡ δημοσία ζωὴ καὶ ἐργασία τῶν πολιτῶν τῆς σοβιετικῆς Ἐνώσεως ἀποτελοῦν μίαν σημαντικὴν ἔκφρασιν τῆς πραγματοποιήσεως τῶν θεμελιωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἐλευθεριῶν καὶ ὑποχρεώσεων ἐντὸς αὐτῆς. Τό νέον Σύνταγμα, τό ὁποῖον ἐγγυᾶται ἰσότητα τῶν πολιτῶν εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἐνωσιν εἰς ὅλας τὰς σφαίρας τῆς πολιτικῆς, οικονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς, ἐξασφαλίζει τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν, πολιτικῶν καὶ ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, συμπεριλαμβανο-

μένης τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, ἦται τοῦ δικαιώματος οὐδὲποτε πολίτου νά ὁμολογήῃ οὐδὲποτε θρησκείαν (ἄρθρον 52), τὸ δικαίωμα τοῦτο διακηρύσσεται εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα (κεφάλαιον 7), τὸ ὁποῖον ἐκθέτει τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν μας εἰς τὴν ἐργασίαν, ἀνάπαυσιν, ὕγειονομικὴν περίθαλψιν, ὀλικὴν ἀσφάλειαν δι' ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν, ἐκπαίδευσιν ὡς καὶ ἄλλα δικαιώματα καὶ ἐλευθερίας".

Εἰς τὴν συνέχειαν τῆς συνεντεύξεώς του ὁ Πατριάρχης Μόσχας ἀνέφερε τὴν μακρὰν παράδοσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ὅπως συμπαρίσταται εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς ρωσικῆς πατρίδος, ὅπως ἀπεδείχθη τοῦτο ἰδιαιτέρως κατὰ τὸν Μεγάλον Πατριωτικὸν Πόλεμον τῶν ἐτῶν 1941-1945. Εἶπεν ἐπίσης ὅτι "ἡ κυριωτέρα συνέπεια τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, τὴν ὁποῖαν ἐγγυᾶται τὸ Σύνταγμα τῆς Σοβ. Ἐνώσεως διὰ τοὺς πιστοὺς πολίτας, εἶναι ἡ τελεία ἐλευθερία αὐτοδιαχειρίσεως ὅλων τῶν ἐν αὐτῇ Ἐκκλησιῶν καὶ θρησκευτικῶν ὀργανώσεων". Οὕτω : "ἡ ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ τῆς ρωσικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐποπτεύει ἐν εὐρὺ φάσμα δραστηριοτήτων περιλαμβάνον διαφόρους πλευρὰς τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας". Ὡς ἐπὶ μέρους παραδείγματα ἀνέφερε τὰς ἀρμοδιότητας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας καὶ τὰς διοικητικὰς ὑπηρεσίας τούτου (ὡς τὴν τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων, τὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὴν τῶν δημοσιευμάτων, τὴν τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων κλπ.). Εἰς τὸ τέλος τῆς συνεντεύξεώς του ὁ Πατριάρχης ἀνεφέρθη εἰς τὴν συμβολὴν τῆς Ἐκκλησίας του εἰς τὴν παγκόσμιον κίνησιν διὰ τὴν εἰρήνην.

— Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν. —

Κατὰ τὰς πρό τῶν Χριστουγέννων ἡμέρας ἡ Γιουγκοσλαβικὴ τηλεόρασις παρουσίασεν ἐκπομπὴν ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον: "Ἡ θρησκεία εἰς τὴν Σερβίαν". Κατ' αὐτὴν ἀνεκοινώθησαν συνεντεύξεις προσωπικοτήτων διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ὁμολογιῶν, αἱ ὁποῖαι ἔδωσαν λεπτομερείας περὶ τῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας τελεῖ ἡ θρη-

σκεία εἰς τὴν χώραν αὐτήν. Οὕτω, ἀνεφέρθη ὅτι, κατὰ τὰ τελευ-
ταῖα ἔτη, χάρις εἰς τὴν γενναιοδωρίαν τῶν πιστῶν, ἐκτίσθησαν
πολλοὶ νέοι ναοί, ὅτι δέ, ἀφ' ἑτέρου, τὸ Κράτος φροντίζει
διὰ τὴν συντήρησιν τῶν παλαιότερων ὡς καὶ ὠρισμένων μοναστηρίων.
Ἡ ἐκπομπή θεωρεῖται ἔνδειξις περὶ τῆς καλῆς ἐξελίξεως τῶν
σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν.

Ὁ νέος προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας.

Ἐπτά ἐπίσκοποι, μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλη-
σίας τῆς Γεωργίας, ἐξέλεξαν τὴν 23 Δεκεμβρίου 1977 τὸν σεβ.
Μητροπολίτην Ἡλίαν ὡς νέον προκαθήμενον τῆς Ἐκκλησίας των.
Ὁ νέος Πατριάρχης-Καθολικός Γεωργίας ἐνεθρονίσθη δύο ἡμέρας
βραδύτερον εἰς τὸν Ἱ. Ναὸν Σιοπί τῆς Τιφλίδος ὑπὸ τὸ ὄνομα
Ἡλίας Β'. Οὗτος εἶναι ὁ 146ος Πατριάρχης-Καθολικός Γεωργίας
(Ἴδε καὶ "Ἐπίσκεψιν" τεύχη ὑπ' ἄρ. 178 καὶ 179). Τὸ Οἰκουμενι-
κὸν Πατριαρχεῖον ὥρισε τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Σηλυβρίας κ.
Αἰμιλιανόν, ὅπως τὸ ἐκπροσωπήσῃ κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἐνθρονί-
σεως, οὗτος ὅμως διὰ λόγους τεχνικοῦς δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῇ
εἰς Γεωργίαν.

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

- "Ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν θ. Εὐχαριστίαν": ἀπόψεις ἐκ τοῦ Συνεδρίου τοῦ Friedwald,

Ἰσὺ τοῦ ἐκδοτικοῦ Οἴκου Otto Lembeck τῆς Φραγκφούρτη ἐξεδόθησαν, εἰς τὴν σειράν : "Τεύχη Οἰκουμενικῆς Κατοπτρεύσεως" (Beihefte zur Ökumenischen Rundschau, ἀρ. 31), τὰ πορίσματα τοῦ εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Friedwald πραγματοποιηθέντος 4ου θεολογικοῦ Συμποσίου μεταξύ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας (6-9 Ὀκτωβρίου 1975) ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον : "Ἡ ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν θ. Εὐχαριστίαν". Τὸ τεῦχος περιλαμβάνει εἰς ἓν πρῶτον τμήμα (σσ. 7-50) τὸ χαιρετιστήριον τηλεγράφημα τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Χαιρετισμὸν τοῦ σεβ. Μητροπολίτου Γερμανίας κ. Εἰρηναίου, πίνακα τῶν συμμετασχόντων εἰς τὸ Συμπόσιον ὡς καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων. Εἰς ἓν δεῦτερον τμήμα (σσ. 51-179) περιελήφθησαν αἱ γενόμεναι κατὰ τὸ Συμπόσιον Ἀνακοινώσεις : Wolfgang Schrage, Ὁ Δεῖπνος τοῦ Κυρίου εἰς τὸν Παῦλον, Wilhelm Schneemelcher, Ἡ Ἐπίκλησις εἰς τοὺς ἔλληνας πατέρας, Μητροπολίτου Αἰμιλιανοῦ, Αἱ πρῶται ἀπαρχαί τῆς Ἐπικλήσεως, Hans Geisser, Ὁ μυστικὸς Δεῖπνος κατὰ τὰς λουθηρανικὰς ὁμολογίας, Κων. Ἀνδρονικῶφ, Ἡ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, Ἰωάννου Ζηζιούλα, Ἡ εὐχαριστία εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν τῶν Νέων Χρόνων.

Αἱ συζητήσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Συμποσίου ὡς καὶ αἱ γενόμεναι Ἀνακοινώσεις ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους συνέδρους νὰ διευκρινήσουν πρὸς τοὺς λουθηρανούς συνομιλητὰς τὴν ὀρθόδοξον ἀποψιν περὶ τῆς Ἐπικλήσεως καί, γενικώτερον, περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οὕτω ὁ σεβ. Μητροπολίτης Καλαβρίας (νῦν Σηλυβρίας) Αἰμιλιανὸς παρέτῆρσεν ὅτι : "τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐνεργοῦν ἀπὸ κοινοῦ. Ἐχομεν τὴν θεῖαν οἰκονομίαν τῆς Ἁγίας Τριάδος. Πάντοτε, ὅταν συμβαίῃ κάτι εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τὰ τρία πρόσωπα εἶναι παρόντα, ἕκαστον ὁμῶς ἐκπληροῦν μίαν εἰδικὴν εἰς αὐτὸ ἀποστολήν" (σελ. 19). Ἐπίσης, ὁ καθηγητὴς κ. Ἀνδρονικῶφ ἐτόνισεν : "Ἡ Ἐπίκλησις δέν εἶναι τυπικὴ ἔκφρασις πραγματώσεως (Vollzugsformel). Δέν εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον δύναται τις νὰ διακρίνῃ ἀπὸ τὰ λεγόμενα κατὰ τὴν καθιέρωσιν. Ἡ ἐπίκλησις δέν εἶναι ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεός, ὁ ὁποῖος, εἰς μίαν ὀρισμένην στιγμήν, πραγματοποιεῖ κατὰ μαγικὸν τρόπον τὴν μεταβολὴν τῶν στοιχείων. Εἶναι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους προσευχὴ. Ὑπάρχει "μεταβολή", ἀλλ' ὄχι κατὰ μίαν ἀκριβῶς προσδιορίσιμον αἰτιότητα. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὀφείλεται μέγα μέρος τῆς ἐριδος μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος" (σ.19).

Ἀφ' ἑτέρου, ὁ σεβ. Μητροπολίτης Τρανουπόλεως παρετήρησεν : "Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Εὐχαριστίαν φανερώνεται διὰ τῆς Ἐπικλήσεως, δέν εἶναι ὅμως μίᾳ πραγματικότης, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται διὰ πρώτην φοράν ἐν τῇ Ἐπικλήσει. Ὁ Χριστός εἶναι καί πρό τῆς Ἐπικλήσεως παρών, εἶναι παρών ἐν τῇ Ἁγίῳ Πνεύματι" (σ. 20).

Ἐνοιαζέρον, ἐπίσης, παρουσιάζει ἡ Ἀνακοίνωσις τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰ. Ζηζιούλα (σ. 163). Ὁ ὁμιλητής ἐπεχείρησε κατ' αὐτὴν νά διαχωρίσῃ τὴν γνησίαν ὀρθόδοξον ἀποψιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει μίᾳ "ταυτότης πραγματικότητος" μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν καθιερωμένων στοιχείων, ἤτοι τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ ὅ,τι φνόμασε "τὴν ἀντικειμενικοποίησιν τῆς Εὐχαριστίας". Αὕτη, προῖόν τῆς Δυτικῆς σχολαστικῆς σκέψεως, προκύπτει ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ ἐρωτήματος : "τί συμβαίνει μέ τὰ στοιχεῖα ἄρτος καί οἶνος ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ", ἐρωτήματος ὅμως ἀγνώστου εἰσέτι εἰς τὴν πατερικὴν θεολογικὴν σκέψιν.

Ἀξιόλογοι, ἀφ' ἑτέρου, ὑπῆρξαν καί αἱ συμβολαί τῶν λουθηρανῶν ἐκπροσώπων. Ἐλαβον ἐν πρώτοις τὸν λόγον ὁ Πρόεδρος Δρ Heinz Joachim Held ὁ ὁποῖον ἠρμήνευσε συντόμως τὴν περικοπήν Ρωμ. 14,13-19 καί τὸ ἐν αὐτῇ παράγγελμα "κατὰ ἀγάπην περιπατεῖν" (σελ. 12) καί ὁ Δρ Theodor Schober, ὁ ὁποῖος, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς περικοπῆς Λουκ. 19,1-10, περιγραφούσης τὴν μετάνοιαν τοῦ Ζακχαίου, ὥρισε δι' αὐτῆς ἐπιγραμματικῶς τὴν οὐσίαν τῆς Ἐκκλησίας : "ὅπου τοῦτο συμβαίνει" εἶπεν, - ἀκόμη καί σημερον - εἰς ὅλας τὰς ὁμολογίας, ἐν τῇ κοινωνίᾳ μέ ἄλλους ἁμαρτωλούς, πραγματοποιεῖται τὸ γεγονός τῆς Ἐκκλησίας" (σ. 18). Αἱ ἀνακοινώσεις, ὁμοίως, τῶν λουθηρανῶν συνέδρων παρουσίασαν πολλαπλοῦν ἐνδιαφέρον. Οὕτω, ὁ καθηγητής Wolfgang Schrage, ἐξῆρεν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν περικοπῶν Ἀ' Κορ. 11,23 κέξ καί Γαλ. 2,11 κέξ, τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ πρῶται χριστιανικαὶ κοινότητες ὑπερέβαινον τὰ σχίσματα κατακτῶσαι, πάντοτε ἐκ νέου, τὴν συνείδησιν ὅτι ὁ Κύριος εἶναι ὁ "κύριος πάντων" (Ρωμ. 10,12). Ἀφ' ἑτέρου, ὁ καθηγητής Schneemelcher, ἐπισκοπῶν τὰ ἔχνη τῶν ἀπαρχῶν τῆς Ἐπικλήσεως εἰς τοὺς Πατέρας, ἰδίως εἰς τὴν Μ. Ἀθανάσιον καί τὸν Γρηγόριον Νύσσης, συνεπέρανεν ὅτι, δι' αὐτούς, τὸ κύριον ἦτο ἡ τέλεσις αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν τῆς Εὐχαριστίας καί ἡ πίστις εἰς τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς καί ὄχι ἡ θεολογικὴ θεωρία. Τέλος, ὁ καθηγητής Hans Geisser, ἀναπτύσσων τὰ τῆς Εὐχαριστίας κατὰ τὰς λουθηρανικὰς ὁμολογίας, ἐτόνισεν ὅτι ἡ μεταξὺ ΡΚαθολικῶν καί λουθηρανῶν ἀναπτυχθεῖσα πολεμικὴ, ἀπόρροια τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας καί τῆς κατ' αὐτῆς ἀντιδράσεως, οὐδεμίαν θέσιν ἔχει εἰς τὸν μεταξὺ Ὀρθοδόξων καί λουθηρανῶν διάλογον.

Ἡ προσεχὴς θεολογικὴ συνάντησις μεταξὺ Ὀρθοδόξων καί λουθηρανῶν θεολόγων ὤρισθη διὰ τὸν φεβρουάριον 1978.

- "Διάλογος Ἀγγλικανῶν - Ὀρθοδόξων" (Λονδίνον, SPCK, 1977)

Εἰς τό τεῦχος τοῦτο οἱ πρόεδροι τῆς κοινῆς θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς διά τόν διάλογον μεταξύ τῆς Ὀρθοδόξου καί τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος θυατείρων κ. Ἀθηνᾶγορας καί σεβ. Ἐπίσκοπος Robert Runcie συνεκέντρωσαν τά κυριώτερα κείμενα τά σχετικά πρός τόν διάλογον τοῦτον ὡς καί τά παλαιότερα στάδια αὐτοῦ. Ἰδίᾳ δημοσιεύονται τά τῆς Διασκέψεως τῆς Μόσχας τοῦ ἔτους 1976 καί τά τῆς συναντήσεως τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ ἔτους 1977.

ΟΡΘΟΔΟΣΟΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1 .- ΒΑΜΠΟΥΔΗ Πέτρου : Βυζαντινή Διακοσμητική. Ἀθήναι, Ἐκδοτικός Οἶκος Ἀλ. καί Ε. Παπαδημητρίου, 1977 . ν' + 184 σ., ιθ' πίνακες.
- 2 .- ΧΡΗΣΤΟΥ Παναγιώτου : Ἑλληνική Πατρολογία. Τόμος Α'. Εἰσαγωγή. Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1977. 399 σ.
- 3 .- COENEN L.- BEYREÜTHER E.- u.a., Hrsg.: Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament. 2 Bänden. Studienausgabe. Wuppertal, Brochhaus Verlag, 1977. 1536 S.
- 4 .- "EXETASTES" : Contemporary Issues : Orthodox Christian Perspectives. New York : Greek Orthodox Archdiocese Press, 1977. 104 p.
- 5 .- FRIES Heinrich : Ökumene statt Konfessionen ? Das Ringen der Kirche um Einheit. Frankfurt, Verlag Josef Knecht, 1977. 168 S.
- 6 .- FUCHS Eric : Parler de Dieu aujourd'hui, pour dire quoi ? Etudes Théologiques 52(1977), 4, 519-532.
- 7 .- ΓΙΟΥΔΤΣΗ Βασιλείου : Ἐλευθερία καί Ὑπακοή στήν Ὁρθόδοξη Χριστιανική Ἠθική. Γρηγόριος ὁ Παλαμάς 60(1977), 251-264.
- 8 .- HOPKO Tomas, Rev. : The Spirit of God. Wilton, Conn., Morehouse-Barlow Co. Inc., 1976. 126 p.
- 9 .- KERTEL Karl, Hrsg. : Das Kirchliche Amt in Neuen Testament. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977. 574 S.
- 10 .- ΚΙΛΙΦΗ Τιμοθέου, Ἱερομ. : Σταθμοί Ζωῆς. Ἀθήναι, 1977. 126 σ.
- 11 .- ΚΙΛΙΦΗ Τιμοθέου, Ἱερομ. : Τολμηροί ψιθυρισμοί. Ἀθήναι, 1977. 290 σ.
- 12 .- KNIAZEFF Alexis, Erzpr. : Was Erwarten wir von dem in vorbereitung Stehenden Konzil ? Übrs. aus dem Russishen von O.Heitz. Orthodoxie Heute 14(1977), 60-61, 10-18.
- 13 .- KOUMANTOS Palamas A. : Orthodoxy and Ecumenism. One in Christ 8(1977), 4, 304-320.

- 14 .- KRIVOCHEINE Basile, Archbishop : Simplicity of the divine nature and the distinctions in God, according to St Gregory of Nyssa. St Vladimir's Theological Quarterly 21(1977), 3, 76-104.
- 15 .- LOSSKY Vladimir : Elements of "Negative Theology" in the thought of St Augustine. St Vladimir's Theological Quarterly 21(1977), 3, 67-75.
- 16 .- McLELLAND (J.C) . God the Anonymous. A study in Alexandrian Philosophical Theology. Cambridge Mass., Philadelphia Patristic Foundation, 1976. 209 p.
- 17 .- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γεωργίου, Πρεσβυτέρου : Τό ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν, κατὰ τὸν 10' αἰῶνα. Ἀθῆναι, 1977. 423+59 σ.
- 18 .- ΦΑΡΟΥ Φιλοθέου, Ἄρχιμ. : Ἡ Ὁρθοδοξία σάν πολιτιστικὴ ἔκφρασι. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 60(1977), 150-161 καὶ 228-239.
- 19 .- POULOS George : Orthodox Saints : Spiritual Profiles for modern Man. Brookline, Massachusetts : Holy Cross Orthodox Press, 1976. 203 p.
- 20 .- POULOS George : God's Fools. Chilliwack, B.C., Canada, Synaxis Press, 1976. 106 p.
- 21 .- PANTOBITE Ἀμφιλοχίου, Ἄρχιμ. : Λειτουργία καὶ Ἄσκησις. Μετάφρασις ἐκ τῆς Σερβικῆς ὑπὸ Βασιλικῆς Νικολακάκη. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 60(1977), 162-170 καὶ 240-250.
- 22 .- SHIVKOVA Ljudmila : Das Tetraevangelium des Zaren Ivan Alexander. Verlag Aurel Bongers, Recklinghausen, (1977). 230 S.
- 23 .- SOLLAZZO Francesco : Il modello classico storico-giuridico dell' unità della chiesa. Nikolaus 5(1977), 1, 175-186.
- 24 .- STANILOAE Dumitru, Rev. : Die zentrale Stellung Christi vor und nach seiner Incarnation in der orthodoxen Theologie und Spiritualität. Übers. aus dem Französischen von O.M.Jüttner. Orthodoxie Heute 14(1977), 60-61, 1-8.
- 25 .- STEAD C. : Divine Substance. Oxford, Clarendon Press, 1977. 315 p.

- 26 .- STORELLI Fernando : Il prologo di Giovanni e il Logos Origeniano. Nikolaus 5(1977), 1, 209-217.
- 27 .- ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ Δημητρίου, Ἐπισκόπου Βρεσθένης : Ὁ Ὑπερβατικός Θεός τοῦ Εὐγγώστου. Ἀθήναι, 1977. 238 σ.
- 28 .- VARNALIDIS Sotirios : Contributo alla storia dei Greci Mainoti di Corsica. Nikolaus 5(1977),1, 97-144.
- 29 .- WACKENHEIM C. : La théologie catholique. Paris, PUF, Collection "Que sais-je?", 1977. 128 p.

- 30 .- BIBLIA PATRISTICA. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. Tome 2 : le 3ème siècle. Paris, Centre d'Analyse et de Documentation Patristiques, Editions du CNRS, 1977 . 468 p.